

Pongrácz Tiborné (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet)

I. A népesedési helyzet alakulása és értékelése

Arra a kérdésre, hogy hogyan jellemezhető, minősíthető Magyarország népesedési helyzete nagy valószínűséggel azonos választ kapnánk, ha az utca emberét, illetve ha egy társadalomkutatót vagy éppen demográfust kérdeznénk meg. Mindketten kedvezőtlennek vagy akár tragikusnak neveznék a jelenlegi demográfiai helyzetet, eltérés legfeljebb az indoklás mélységében mutatkozna. Igen, valóban a közvéleményt legalább annyira foglalkoztatja a minden mutatójában negatív népesedési folyamatok alakulása, mint a szakma jelentős részét. A nyolcvanas évek óta végzett közvélemény-kutatásaink egyértelműen bizonyítják, hogy a megkérdezettek túlnyomó többsége (átlagosan 80% körüli aránya) súlyos, illetve nagyon súlyos problémának tartja az ország népesség számának csökkenését és ezt elsősorban az igen alacsony születésszámmra - és kevésbé a magas halandóságra - vezeti vissza.

Valóban a fő kérdés, hogy meg tudjuk-e állítani a népesség egyre gyorsuló ütemű fogyását, de lényeges szempont az is, hogy a csökkenésért felelős két fő tényező: az alacsony termékenység és a magas halandóság egymáshoz viszonyított aránya hogyan változik. Ha a népességszökkenés csak a halandóság javulása következtében torpan meg vagy mérséklődik, miközben a termékenység szintje változatlanul alacsony és nem emelkedik, az eredmény összehatásában akkor is kedvezőtlen, ha rövid távon javulás mutatható ki. Ebből is kitűnik, hogy véleményem szerint a kulcskérdés a termékenység, a születésszám alakulásának kérdése. De vegyük sorba - felsorolásszerűen - a jelenlegi népesedési helyzet főbb jellemzőit.

1. A házasságkötések csökkenő, élettársi kapcsolatok emelkedő száma

Magyarország több mint száz éve a magas házassági gyakoriságú országok közé tartozott, s az emberek túlnyomó többsége - a nők esetében 90-100%-a - életében legalább egyszer házasságra lépett. Napjainkra ez az arány 70-80%-ra csökkent. A házasságkötési kedv visszaesése mind az első házasságkötések, mind az újraházasodások esetében kimutatható. Házasságkötés helyett a párok egyre növekvő arányban választják az együttélés kötetlenebb, nem legalizált formáját, az ún. élettársi kapcsolatot. Az élettársi kapcsolatok terjedését két szempontból is problematikusnak tartom. A reprodukív korban levő párok esetében a termékenység csökkenése irányába hat, hiszen bizonyított tény, hogy az együttélésekből kevesebb gyermek születik, mint a házasságokból. A másik negatívum a házasságkötés elutasítása mögött meghúzódó értékrend megjelenése és terjedése, mely az egyéni érzelmek és a jövő kiszámíthatatlanságát hirdetve fél a felelősség vállalásától és egy olyan életformát részesít előnyben, amely bármikor, minden jogi következmény nélkül felszámolható.

2. Demográfiai mélypont a születések számában

A születések alacsony, a népesség reprodukcióját nem biztosító száma a magyar népesedési helyzet egyik legtöbb aggodalomra okot adó jellegzetessége. Kétségtelen tény, hogy a születésszám csökkenése egy hosszabb, már a század elején megkezdődött folyamat eredménye, de a napjainkban tapasztalható alacsony születési és termékenységi arányra a történelem során soha, még a háborús években sem volt példa.

A népesség gyermekvállalási magatartását ugyanakkor sajátos kettősség jellemzi. Az alacsony születésszám mellett ugyanis a magyar társadalomra igen erőteljes gyermekcentrikus beállítottság jellemző, a gyermek, a gyermekvállalás a férfiak és nők értékrendjének vezető helyét foglalja el. Nemcsak a Népeségtudományi Kutató Intézetben végzett kutatásaink, de más kutatóhelyeken készült nemzetközi összehasonlító vizsgálatok bizonyítják, hogy ez a gyermekcentrikus beállítottság nemzetközi viszonylatban is kimagasló, sőt egyedülállónak nevezhető. Az a tény, hogy a magyar lakosság gyermek nélkül nem tudja elképzelni az életét, és

nagyon rossznak, sajnálatraméltónak tartja azokat, akiknek nincs gyermekük, a demográfiai magatartás szempontjából csak azt jelenti - bár ez sem kevés -, hogy nem alakult ki tudatos gyermektelenség, de a vállalt gyermekszám igen alacsony, inkább egy, mint kettő (1997-ben 1,38). A gyermek utáni vágy, érzelmi szükséglet már egy gyermekkel is kielégül és ez a gyermekszám igen messze van az egyszerű reprodukcióhoz szükséges 2,3-2,4-es átlagtól.

A magyar társadalom gyermekorientált beállítottságát azért fontos hangsúlyozni, mert ez jelenti, jelentheti azt az alapot, amire egy családbarát politika ráépülhet és a kívánatos népesedési célok irányába hathat. Megfelelő értékrend, társadalmi befogadókészség hiányában ugyanis a legnagyobb vonalúbb családpolitika is csak korlátozottan, vagy egyáltalában nem lehet hatékony. A családpolitika ugyanakkor maga is befolyásolja az értékrend alakulását. A korlátozó, támogatásokat megvonó vagy szűkítő családpolitika, mely megakadályozza a családokat abban, hogy gyermekvállalási elképzeléseiket megvalósítsák, hosszabb távon negatív irányú változásokat eredményez az értékrendben. A családok, házaspárok először anyagi kényszerűségből fogadják el az alacsonyabb gyermekszámot, vagy szélsőséges esetben a gyermektelenséget, majd magatartásukkal az attitűdök szintjén is azonosulnak, vagyis a változás nemcsak magatartásukba, de értékrendjükben is végbemeget. Ez az összefüggés azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert az értékrendben bekövetkezett változások visszafordítása igen nehéz és igen drága folyamat, következésképp egyszerűbb és olcsóbb a nemkívánatos értékváltozásokat megelőzni, mint utólag visszafordítani.

A gyermekvállalási magatartásban bekövetkezett egyik leglényegesebb változást a házasságon kívüli születések gyors és jelentős megemelkedése jelenti. A nem házias anyától származó gyermekszületések aránya a 80-as évek elejéig stabilan 6-7% körül alakult, napjainkra ez az arány elérte a 25 százalékot, Budapesten még ennél is magasabb (28%). A jelenség nyilvánvalóan összefüggésben van a házassági hajlandóság - a korábbiakban már említett - csökkenésével, és a jogilag nem legalizált párkapcsolatok, együttélések növekedésével. Valójában tehát a világra jött gyermekek többsége teljes családba születik, vagyis nem a gyermeket tudatosan apa nélkül vállaló nők arányának drámai megnövekedéséről van szó. A jelenség ugyanakkor további bizonyítékát adja a magyar társadalom családcentrikus beállítottságának, mert a párok kapcsolatuk legalizálását, a házasság megkötését elutasítják ugyan, de a gyermek vállalásáról nem kívánnak lemondani.

A házasságon kívüli születések gyakoriságának ilyen arányú emelkedése ugyanakkor kétségkívül arra utal, hogy a társadalomban jelentős értékváltozások kezdődtek meg, illetve mentek végbe. Megítélésem szerint ez a folyamat a családi stabilitás további gyengülését, a hagyományos értékrend további, nem kívánatos átalakulását eredményezheti.

3. Magas abortuszgyakoriság - eltorzult értékrend

Ezer 15-44 éves korú nőre Magyarországon 1996-ban 31 terhességmegszakítás jutott. Ez az arány nemcsak önmagában, illetve nemzetközi viszonylatban tragikusan magas, de tendenciáját és összetételét tekintve is igen kedvezőtlen. A művi abortuszok gyakorisága ugyanis kisebb emelkedést, legfeljebb stagnálást mutat, de csökkenésnek semmi jele, másfelől nő az igen fiatal, gyermeket még nem szült nők terhességmegszakításainak száma, aránya is.

Véleményem szerint az „abortuszkérdés” jól mutatja, hogy a családpolitika vagy népesedéspolitika hogyan képes átalakítani, befolyásolni az egyéni és társadalmi értékrendet. A művi abortusz 1956-os liberalizálását követő abortuszepidémia kialakulásában kétségkívül szerepet játszott, hogy a teherbeesés megelőzését szolgáló fogamzásgátló eszközök abban az időben hazánkban nem voltak hozzáférhetőek. A terhességmegszakítás a születésszabályozás elfogadott eszközévé vált, s ennek a társadalmi megítélésnek a kialakulásában vitathatatlanul közrejátszott, hogy a témával kapcsolatban fel sem vetődött - sajtóban és szakmai publikációkban - a keletkező új élet kioltása miatti erkölcsi aggodalom. A művi abortusz valláserkölcsei összefüggéseinek tudatos figyelmen kívül hagyása nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bekövetkezett terhesség megszakítása általános gyakorlat maradt akkor is, amikor a megelőzésre szolgáló hatékony eszközök széles körben, általánosan hozzáférhetővé váltak. E folyamat nemcsak hazánkban, hanem a volt szocialista országok többségében (Lengyelország kivételével)

lejátszódott, s mindez oda vezetett, hogy napjainkban éles határvonal húzódik Európa nyugati és keleti része között, a megszakított terhesség előfordulási gyakoriságát illetően. Éppen a lengyelországi alacsony abortuszmutatók bizonyítják, hogy a katolikus egyház társadalmi súlyának fennmaradása és a valláserkölcös életben tartása - a többi szocialista országgal azonos társadalmi-gazdasági rendszer és liberális abortuszsabályozás ellenére is - felelősségteljesebb egyéni és családi magatartást, döntéseket eredményezett.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a felvilágosító tevékenység, a családtervezési ismeretek oktatása nem szűkülhet le a fogamzásgátlás technikai bemutatására és a művi abortusz egészségügyi következményeinek ismertetésére, de foglalkozni kell a terhességmegszakítások megítélésével kapcsolatban kialakult torz értékrend helyreállításával is. A kultúrnemzetekre a művi abortuszok alacsony aránya jellemző, de ezt a célt csak komplex, az erkölcsi és gyakorlati kérdéseket is felvállaló nevelőmunkával lehet elérni.

4. Magas halandóság, romló életkilátások

A magyar népesedési helyzet kedvezőtlen, mondhatni drámai alakulásának oka és jellegzetessége a halálzási viszonyok egyedülállóan nagy mértékű romlása. A jelenség azért nevezhető egyedülállónak, mert míg a házasságkötési és születési arányok csökkenése a fejlett világ egészére jellemző tendencia, addig a halálzások területén hazánkban éppen a fejlett világgal ellentétes folyamatok mennek végbe.

Kétségtelen tény azonban, hogy a halandósági viszonyok romlása nem független attól a szocializmusnak nevezett történelmi időszaktól, amely negyven éven keresztül meghatározta az ország társadalmi-gazdasági fejlődését és lényegében az egyének és családok sorsát, életkörülményeit. A halandóság alakulásának rendszerspecifikus jellegét bizonyítja, hogy az életkilátások rosszabbodása nemcsak Magyarországon, hanem valamennyi volt szocialista országban bekövetkezett. A második világháborút követően a halandóság valamennyi európai országban - ezen belül a volt szocialista országokban is látványosan javult. Ez a kedvező tendencia azonban csak a hatvanas évek közepéig tartott, amikor is a szocialista országokban - a nyugat-európai országokkal szemben - megtorpant a várható átlagos élettartamok dinamikus növekedésének folyamata, és Európa két régiója között a különbségek évről évre növekedtek. Ez, a térség szempontjából kedvezőtlen folyamat, azóta is tart.

Az utóbbi egy-két évben a halandósági arányok bizonyos javulást mutatnak, amiből néhány szakember, kutató a trend megfordulására és egy tartós javulás kezdetére következtet. Ha ez a javulás valóban tartósnak bizonyul, akkor - véleményem szerint - egy újabb népesedési, társadalmi rejtély előtt állunk. Sem a lakosság egészségi állapota, sem az egészségügy helyzete nem indokolja ezt a kedvező változást, sőt figyelembe véve az életszínvonal csökkenésével, az elszegényedéssel összefüggésben romló táplálkozást és életkörülményeket, éppen ezzel ellentétes tendencia, vagyis a halálzások korábbi emelkedése lenne prognosztizálható.

II. Magyarország népesedési helyzete Európában

Magyarország népesedési helyzetét nem lehet „általában” Európához viszonyítani, miután az egyes népesedési mutatók vonatkozásában hazánk helye az európai országok rangsorában igen eltérően alakul.

1. Házasságkötések, élettársi kapcsolatok

A házasságkötések csökkenése és az élettársi kapcsolatok terjedése Európa legtöbb országában jóval korábban megkezdődött, a házasságra nem lépők, valamint az együtt élők aránya jóval magasabb, mint Magyarországon. Egyes észak-európai országban a nőknek várhatóan csak 50-60%-a fog házasságot kötni, amely adat a házasság hagyományos szerepének, jelentőségének erőteljes visszaszorulását, módosulását jelzi.

A házasságkötések gyakoriságát tekintve Magyarország a „közepes” házassági készséget mutató országok csoportjába tartozik, az élettársi kapcsolatok elterjedtségét illetően pedig az alacsony kategóriába.

2. Születési arányszám, termékenység

A nyolcvanas évek második felétől kezdődően Európában a népesedési magatartás szempontjából bizonyos átrendeződés következett be. Számos, korábban magas termékenységű országban (pl. a dél-európai országokban, különösen Olaszországban) a születések száma drámaian visszaesett, míg más, korábban alacsony termékenységű országban bizonyos mértékű születésszám-növekedés volt tapasztalható (pl. Svédországban). Magyarország helyzete Európán belül relatíve javult, a legalacsonyabb termékenységű országok csoportjából a közepes termékenységű országok csoportjába kerültünk.

A legutóbbi évek születésszám és termékenység szempontjából két szakaszra bonthatók. Az 1990 és 1994-95 közötti időszakot vizsgálva kiemelendő, hogy a politikai és gazdasági rendszer változását kísérő társadalmi megrázkódtatások érzékelhetően nem befolyásolták a magyar családok gyermekvállalási hajlandóságát. A jelenség azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a lakosság magatartása a volt szocialista országok között e vonatkozásban egyedülálló, az átmenet a térség valamennyi országában jelentős, egyes esetekben drámai termékenységsökkenéssel jár/járt együtt. A teljes termékenységi arány Magyarországon az 1990 és 1994 közötti időszakban 1,86 és 1,64 között alakult, míg a volt NDK területén a korábban magyarországival azonos érték 0,7-re zuhant. Megjegyzendő, hogy soha egy országban sem alakult ki a keletnémet területeken tapasztalt alacsony termékenység. A születési arányszám csökkenése, ha nem is ilyen drámai módon, de az átmeneti országok mindegyikében bekövetkezett.

Magyarországon a születésszám drámai csökkenése 1995 után, az ún. Bokros csomagként elhíresült megszorító intézkedések után következett be. Ennek következtében a születésszám 100 ezerre, a teljes termékenységi arány 1,38-ra csökkent.

3. Terhességmegszakítás

A téma nemzetközi összefüggéseiről a korábbiakban már szóltam, itt csak ismételtül utalni szeretnék arra, hogy az európai államok többségében - tőlünk nyugatra - a terhességmegszakítási arányok a magyarországihoz szinte nem is hasonlíthatóan alacsonyabb színvonalon állnak. Igen liberális abortusztörvény mellett, Hollandiában ezer 15-44 éves nőre 5 terhességmegszakítás jut, míg nálunk, mint láttuk 31. De a többi ország esetében is maximum 10-15 körüli értékeket találunk. Ezzel szemben Oroszországban vagy Romániában kétszer-háromszor nagyobb gyakorisággal végeznek terhességmegszakítást, mint Magyarországon.

III. A népesedési folyamatok társadalmi-gazdasági, politikai kihatásai

Az elkövetkezendő húsz-harminc évben, mindenképpen a népesség további csökkenését feltételezem. Optimális esetben azt várom, hogy a fogyás üteme jelentősen mérséklődik, esetleg megáll. Kérdés csak az, hogy ez milyen demográfiai mozgások mellett következik be. Igen kedvezőtlen lenne ugyanis, ha a népességfogyás csak, vagy elsősorban a halálozási mutatók javulása következtében mérséklődne, miközben a termékenység mutatók a jelenlegi igen alacsony szinten stagnálnának, esetleg tovább csökkennének. Nem tartanám elfogadhatónak azt a - napjainkban mind többet emlegetett - megoldási módot sem, hogy a népességszám stabilizálását a határokon kívül élő magyar nemzetiségek betelepítése útján biztosítsuk.

Társadalmi, politikai, gazdasági és demográfiai szempontból egyaránt csak a termékenység növekedése révén megvalósuló kedvező változás lenne kívánatos, sőt elfogadható. Megfelelő családpolitikai intézkedésekkel a cél nem tűnik irreálisnak, hiszen a családtervekben is megfogalmazódó gyermek utáni vágy, kívánság még jelen van a magyar társadalomban, a szülőképes korban lévő nagy létszámú nemzedékben (a Ratkó generáció unokái) szintén. E nagy

létszámú nemzedék éppen a restriktív családpolitika miatt halasztotta el gyermekvállalásait, vagyis elsősorban ennek a generációnak népesedési magatartását kellene aktivizálni, családtervezési elképzeléseik megvalósítását elősegíteni.